Sociale coöperaties en sociale zorg
Deel 1

John Restakis – Vertaling: Jef Peeters

We brengen hier het eerste deel van een vertaling van een hoofdstuk uit Humanizing the Economy van John Restakis.[1] *Het vangt aan met een verhaal over een negatieve ervaring met ouderenzorg in Canada. Na een analyse van de problemen die de organisatie van sociale zorg vandaag ondervindt, wordt het principe van wederkerigheid als fundament van de economie van sociale zorg naar voor geschoven. Het staat centraal in een sociale economie die vanuit de civiele samenleving ontwikkeld wordt als alternatief voor zowel door de staat georganiseerde zorg als voor de privatisering ervan. Bij wijze van illustratie wordt dit deel afgesloten met het verhaal van de oprichting van een sociale coöperatie nabij Bologna en de daaropvolgende verspreiding van het model in Italië. Het tweede deel bespreekt op een meer systematische manier de argumenten voor een coöperatieve benadering van sociale zorg en verschijnt in het volgende Oikosnummer.*

In het Kootenay Boundary Region Hospital van het stadje Trail, in het binnenland van British Columbia (BC, Canada), lag de 91-jarige Annie Albo op sterven ten gevolge van een hartfalen. Haar man Al, 96 jaar, bevond zich ook in het ziekenhuis, ziek en uitgeput van de kommer en stress van het zorgen voor zijn vrouw. Ze waren 70 jaar getrouwd. Op een dag was Annie tot in de kamer van haar echtgenoot gereden en vertelde dat ze afscheid moest nemen. Zij werd overgebracht naar een verzorgingstehuis in Grand Forks 100 mijl verder. Het ziekenhuispersoneel had Annie al vastgeriemd aan een brancard zodat ze niet in staat was haar partner te omhelzen in dat luttele ogenblik voor men haar wegbracht. Zij namen afscheid van elkaar. Annie Albo stierf twee dagen later op 19 februari 2008, alleen. Al stierf 13 dagen daarna.

Toen de kranten het verhaal uitbrachten, ging er een golf van woede door de provincie. Boze brieven aan de uitgever, een vernietigende televisiereportage en heibel in het BC-parlement dwongen een verontschuldiging af van de minister van Gezondheidszorg en de belofte te onderzoeken hoe een dergelijke harteloze beslissing genomen kon worden. Verpleegsters die in het hospitaal werkten, organiseerden een petitie voor een publiek onderzoek. Volgens Margaret Kempston, een geregistreerde verpleegster werkzaam in het ziekenhuis, was de behandeling van Albo 'gruwelijk en stuitend', maar zij voegde eraan toe dat de scheiding van echtgenoten 'voortdurend gebeurt'. Het uiteindelijke trauma kwam aan het licht toen een overheidsambtenaar bevestigde dat het enige palliatieve bed in Trail feitelijk beschikbaar was toen Annie Albo van haar man gescheiden en uit het ziekenhuis gedwongen werd, ondanks de panische tegenwerpingen van haar familie. In de loop van het onderzoek naar de omstandigheden die tot de beslissing leidden, weigerden de topmanagers van de Regional Health Authority op enige vraag te antwoorden, stellig bewerend dat de gewone procedures gevolgd werden. Uiteindelijk werd er niemand in fout bevonden, kwam er geen verantwoording uit voort, werden er geen disciplinaire maatregelen genomen.

Dit hartbrekend verhaal illustreert perfect de tragische consequenties en het nodeloos lijden veroorzaakt door een dysfunctioneel systeem. Talloze verhalen kunnen er

verteld worden over andere senioren en hun families die gelijkaardige beproevingen en onwaardige toestanden ondergingen in gemeenschappen in Canada of de Verenigde Staten, feitelijk overal waar patiënten geen macht hebben om de bureaucratieën te beïnvloeden die institutionele belangen dienen in plaats van de patiënten. Het verhaal van Annie en Al Albo raakte een blote zenuw doorheen de provincie. Het was niet alleen empathie en medeleven dat de woede-uitbarsting veroorzaakte. Het was evenzeer de onrustbarende vraag die het verhaal opriep in de geest van vele lezers: 'Zou dat ook met mij kunnen gebeuren?'

Sociale zorgsystemen in de problemen

Verhalen die de verwaarlozing en het misbruik van senioren documenteren vormden gedurende vele jaren een belangrijk element van de Canadese nieuwsberichten. Zij zijn deprimerend vertrouwd en even schokkend vandaag als dertig jaar geleden. Wat minder aandacht krijgt, is de indringende angst en stille strijd waarmee miljoenen senioren dagelijks geconfronteerd worden in hun gevecht met de uitdagingen van het ouder worden met weinig ondersteuning thuis, in hun gemeenschappen of vanwege de overheid. De vrees voor afzondering, slechte behandeling en verwaarlozing blijft een constante in het leven van de kwetsbare mensen, of het nu om mensen met beperkingen gaat of om zij die door de lotgevallen van het leven gestrand zijn in de marge van de samenleving. Zij hebben redenen om zich zorgen te maken. Sociale zorgsystemen werden gedurende de voorbije twintig jaar gestadig ontmanteld. De economische crisis die in 2009 als een lijkwade neerkwam over de nationale economieën intensiveert slechts die bezorgdheid.

In ontwikkelingslanden gaan de zaken nog veel, veel slechter. Sociaal beleid zit onderaan de nationale prioriteiten, ver achter commerciële en industriële ontwikkeling. De zogenaamde 'herstructureringsprogramma's' die in de jaren tachtig en negentig de leningen voor economische ontwikkeling van het IMF en de Wereldbank begeleidden, waren vaak verbonden met inlandse corruptie. Dat zorgde ervoor dat de beperkt aanwezige sociale zorg op een rudimentair niveau zou blijven, als ze al niet volledig in elkaar stortte. Sociaal beleid kreeg altijd als eerste domein te lijden wanneer regeringen gedwongen werden om hun publieke uitgaven te verlagen in ruil voor leningen. De vooruitzichten op snelle opbrengsten lagen, met misbruik van massieve uitgaven, in economische ontwikkeling en industriële groei, en niet in gezondheid, educatie of armoedeverlichting.[2] Omdat ze de georganiseerde politieke basis en de civiele hervormingsmechanismen missen die aanwezig zijn in het geïndustrialiseerde Noorden, weerspiegelt het sociale beleid in veel van die landen de diepgewortelde corruptie en incompetentie die een permanent kenmerk lijken van staatssystemen in ontwikkelingslanden.[3] Het gebrek aan sociale zorg blijft de grote open wonde in het politiek lichaam van arme naties, en net de instituties die gecreëerd werden om de mondiale armoede te helpen verminderen zijn grotendeels verantwoordelijk.[4]

Maar in het geïndustrialiseerde Noorden werden sociale zorgsystemen die in de loop van een eeuw opgebouwd werden, diep beschadigd door drie decennia overheidsbesparingen, verwaarlozing en de catastrofale effecten van vrijemarkt-ideeën over publieke dienstverlening. Die systemen omvatten het complexe weefsel van publiek gefinancierde zekerheidsnetten – van universele gezondheidszorg tot werkloosheidsverzekering en dienstverlening voor mindervaliden - die nodig waren ter compensatie

van de marktfalingen in de menselijke dienstverlening, endemisch voor een kapitalistisch systeem. Hoe de civiele samenleving in het algemeen, en de coöperatieve beweging in het bijzonder, de effecten van deze vrijemarkt-ideeën van antwoord dienden, is de focus van dit hoofdstuk.

Een historische schets

Historisch is de opkomst van sociale zorg in de ontwikkelde kapitalistische samenlevingen niet te scheiden van democratisering, die op haar beurt slechts mogelijk werd met de opkomst van een georganiseerde werkende klasse.[5] Dat valt te verklaren. De strijd voor democratie in het Westen werd in grote mate gevoerd om een politiek systeem in te stellen dat in staat zou zijn om een aandeel van de materiële zekerheid en voorspoed die een privilege van de elites was te verdelen over de meerderheid. Dat kon slechts met een evenredige verdeling van politieke macht. Sociaal beleid – de brede distributie van materiële zekerheid via publieke middelen – is dus één factor van democratie. Wat ik hier wil aantonen is hoe democratie essentieel is voor de bescherming van de menselijke en sociale dimensie van sociale zorg op zich. De aard van sociale zorg – de aard van haar inhoud, haar manier van opereren en de verdeling van haar baten – is relatief onveranderd gebleven sinds de grote sociale hervormingsgolf na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Op dat ogenblik werden universele systemen van sociale zekerheid, gezondheidsverzekering, familiale bijstand en publiek welzijn opgericht.[6] En ook al varieerden de aard en de omvang van die sociale zorgsystemen in grote mate van het ene land tot het andere, vooral tussen Noord-Europa en Noord-Amerika, ze deelden essentiële kenmerken, in het bijzonder het groeiende belang van de overheid als voorziener van sociale zorg. Maar sindsdien draaiden haast alle sociale beleidshervormingen in Europa en Noord-Amerika om kwesties van herverdeling, waarbij de dekking van welzijnssystemen naar grotere segmenten van de bevolking werd uitgebreid.[7] De manier waarop de diensten geleverd werden – het fundamentele karakter van de relatie tussen de staat en de burger –bleef relatief ongewijzigd tot aan de introductie van de vrijemarkt-ideeën in het publiek beleid in de jaren 1980. Tot dan werden publiek gefinancierde sociale programma's haast exclusief verstrekt via gecentraliseerde bureaucratieën.

Die uitgebreide voorzieningen zijn er zeker in geslaagd om maatschappelijke baten te verdelen over ongeëvenaarde aantallen mensen. De levenskwaliteit verbeterde voor de overgrote meerderheid, meer dan in gelijk welke voorafgaande historische periode. Gecentraliseerde bureaucratieën werden essentieel geacht voor systemen waarvan de universele reikwijdte regulering, standaardisering van diensten en gelijke toegang vereisten. Hun morele fundering was echter gebaseerd op noties van liefdadigheid – de sociale verantwoordelijkheid van de staat om te zorgen voor zijn leden. Maar het was een fundamenteel paternalistisch systeem waarin de staat voorzag en de burger ontving. Dat is het wezen van liefdadigheid. Het essentieel karakter van dit desempowerende en uiteindelijk betuttelende systeem veranderde niet tot in de jaren 1980, wanneer ironisch genoeg het monopolie van de staat over de sociale zorg in vraag gesteld werd door de adoptie van vrijemarktprincipes in de publieke dienstverlening door Margaret Thatcher. Deze verschuiving in de veronderstelde rol van de staat door de omarming van de vrije markt brak een eeuwenoude mal open die de burger gefixeerd hield als een machteloze afhankelijke van de staat op het vlak van sociale zorg. Het feit dat burgers

via hun belastingen bijdroegen aan de kosten van deze diensten had nauwelijks effect op de machteloosheid die zij vaak ondervonden wanneer ze reëel gebruik maakten van die diensten, in het bijzonder de welzijnsbijstand, die daarbovenop de onwaardigheid van een sociaal stigma met zich droeg. Het was een model waarvan de antecedenten teruggaan op de Armenwetten die de armen en de zwakkeren ontdeden van hun autonomie en sociale identiteit. Net zoals de aanname van utilistische vrijemarkt-ideeën bij de aanvang van het industriële tijdperk de relaties tussen de commerciële economie en de samenleving vernietigde, leidde de adoptie van dezelfde ideeën ook tot de vernietiging van de sociale inhoud van zorg in de publieke economie.

Sociale zorg wordt tot koopwaar gemaakt. De desocialiserende dynamieken van de industriële revolutie die, althans in theorie, in de markteconomie vervat zaten, reiken nu tot diep in de publieke systemen die ooit voorbehouden waren voor de staat. De kolonisering van het publieke domein door commerciële belangen in de laat-twintigste eeuw is in zekere zin analoog aan de omheining van de *commons* in de achttiende eeuw. Dat heeft voor gevolg dat er een aantal ongemakkelijke vragen oprijzen. Zal de civiele samenleving manieren vinden om de sociale en collectieve fundamenten terug te vorderen (reclaim) van de publieke systemen die door de overheid verlaten werden en geannexeerd door het kapitaal? Zo niet, wat is het alternatief? En ten slotte, kan sociale zorg gehumaniseerd worden?

Sociale zorg wordt tot koopwaar gemaakt. De vraag is: zal de civiele samenleving manieren vinden om de sociale en collectieve fundamenten terug te vorderen (reclaim) van de publieke systemen die door de overheid verlaten werden en geannexeerd door het kapitaal?

Van klassen naar individuen

In Canada, zoals in een groot deel van het geïndustrialiseerde Westen, heeft het debat over de veranderende rol van de overheid zich vooral gericht op haar terugtrekking uit de publieke dienstverlening, doorgaans als een antwoord op de tekorten van de jaren 1980 en 1990 en de opkomst van de visie dat de private sector het beter kan. Maar veranderingen in sociaal beleid en in sociale zorgverlening werden ook gevoed door het wijdverbreide ongenoegen over de traditionele systemen van dienstverlening. Mensen werden het paternalisme, de rigiditeit en de ontmenselijkende kenmerken van de staatsbureaucratieën beu. Het verhaal van Annie en Al Albo aan het begin van dit hoofdstuk was een al te vertrouwd patroon geworden voor veel te veel mensen. In combinatie met oplopende publieke tekorten leverde dat een vruchtbare context voor de herziening van publieke diensten.

Toen de eerste universele sociale zorgsystemen ingesteld werden bij het begin van de vorige eeuw, eerst in West- en Noord-Europa en later in Noord-Amerika, waren de sociale, culturele en economische voorwaarden heel verschillend van wat zou voortvloeien uit de ongeëvenaarde, door het kapitalisme gegenereerde materiële voorspoed. Gedurende het grootste deel van de jaren 1900 waren nog grote aantallen mensen in de Westerse samenleving slechts een ongeluk of een ziekte verwijderd van totale neergang. Programma's zoals basissociale zekerheid, gezondheidszorg en werknemersvergoedingen werden ontworpen om te voorzien in een elementaire zorgstandaard voor grote klassen van mensen. Het was een tijdperk gekenmerkt door een mechanistisch

industrieel paradigma, een tijdperk van automatisering aan de lopende band dat de weg plaveide voor de op diensten gebaseerde consumptiesamenleving die daarna in de plaats kwam.

Maar de transitie naar een post-schaarste-samenleving bracht haar eigen attitudes en verwachtingen mee. De belangrijkste daarvan is de versnellende individualisering van de samenleving – de vreemde opkomst van het individu als iemand die slechts gedefinieerd wordt door wat hij of zij koopt en de constructie van persoonlijke identiteit als een verlengstuk van marktkrachten. Gevoed door de aanhoudende boodschap van de vrije markt, werd keuze op de markt een criterium voor persoonlijke vrijheid en een symbool voor de hele consumptiecultuur. Voorheen, in het massa-industriële tijdperk, weerspiegelden basisgezondheidszorg en universele sociale zekerheid een model van sociale zorg dat toegesneden was op grote klassen mensen die deze noodzakelijkheden ontbeerden. Sociale noden werden veralgemeend.
In het post-schaarste-tijdperk, in het fantasietijdperk van onbeperkte persoonlijke consumptie, werden noden specifiek en concreet. Ze weerspiegelen de precieze noden en voorkeuren van individuen, niet van klassen. Nu, in een samenleving overspoeld met materiële goederen, verwachten mensen dat sociale goederen en diensten hen ook zullen erkennen en tegemoetkomen als individuen. Het groeiende falen om dat te doen biedt één manier om een mogelijk nieuwe toekomst te begrijpen voor de civiele samenleving en voor coöperaties in het bijzonder.

Nu, in een samenleving overspoeld met materiële goederen, verwachten mensen dat sociale goederen en diensten hen ook zullen erkennen en tegemoetkomen als individuen. Het concept van gestandaardiseerde zorgsystemen die op allen toegepast kunnen worden, is een soort anachronisme geworden.

Het concept van gestandaardiseerde zorgsystemen die op allen toegepast kunnen worden, is een soort anachronisme geworden. En hoewel de reactie tegen universalisme haar wortels heeft in de dubieuze overtuiging dat aan de basisnoden vandaag voldaan wordt – een overtuiging die bereid is om naast de rampzalige situaties te kijken van de velen die kampen met armoede of amper overleven met sociale hulpverlening[8] - is het een zienswijze die karakteristiek werd voor het consumptietijdperk (of ten minste voor dat segment van de samenleving dat het geld heeft om te betalen voor alternatieven en dat niet bereid is om in de wachtrij te gaan staan). Dat geldt in het bijzonder voor die publieke goederen die openstaan voor persoonlijke voorkeuren en heel in het bijzonder voor kwaliteitsverbetering via de besteding van beschikbaar inkomen, bijvoorbeeld gezondheidszorg, thuiszorg, dienstverlening aan mindervaliden en publieke educatie. Die verschuiving in sociale attitudes, gecombineerd met het onvermogen – of de onwil – van de staat om de verandering van de publieke verwachtingen te beantwoorden, vormde een sleutelfactor in het openen van de weg voor de commercialisering van sociale zorg. Daar is een groeiende markt voor. Een andere factor is het falen van de krachten die geloven in universele publieke zorg om die verandering te begrijpen, haar betekenis en implicaties te erkennen en progressieve antwoorden te voorzien die in staat zijn om eraan tegemoet te komen.

Een dubbele beweging

Uiteindelijk ontstond er een dubbele beweging. Een zet naar meer pluralistische en private zorgmodellen enerzijds – een voortzetting van de logica van de vrije markt – en een tegenbeweging naar niet-commerciële oplossingen in de sociale economie anderzijds. Beide benaderingen vragen om een groter pluralisme in de manier van zorgverlening en om meer keuze voor het individu. Maar ze verschillen radicaal in de wijze waarop dat bereikt moet worden, wat voortvloeit uit fundamentele verschillen in de perceptie van wat sociale zorg is.

De privatisering van sociale zorg is de gekende route van de vrijemarktbenadering. Daartegenover is de vermaatschappelijking van zorg veel minder gekend en gedocumenteerd. Het feit dat ze ook minder lucratief is voor private belangen legt grotendeels uit waarom er zo weinig aandacht aan besteed werd. De andere reden is dat er gedurende twee decennia een onophoudelijke campagne gevoerd werd om de overheid en het idee van publieke diensten te discrediteren via alle beschikbare mediakanalen en academische instellingen door de denktanks en de promotoren van de privésector die de privatisering van publieke diensten bepleitten. Het kabaal voor privatisering, van de gezondheidszorg in het bijzonder, werd niet gesubsidieerd. Daar viel eenvoudigweg te veel geld te verdienen. Desondanks, en ondanks de groeiende vraag naar geïndividualiseerde zorg, is het publieke verzet tegen de privatisering van universele systemen sterk gebleven. Niettemin is er iets veranderd. Er ontstond een nieuw belang binnen de rol van de civiele samenleving ten aanzien van publiek welzijn en sociale zorg.

De opkomst van sociale coöperaties en andere vormen van sociaal ondernemen won aanzienlijke aandacht sinds de glans van geprivatiseerde zorg wat van zijn aanvankelijke luister verloor. In Canada bijvoorbeeld werden de mislukkingen van privatisering in domeinen als thuiszorg en langetermijnzorg breed gerapporteerd gedurende de jaren 1990. De huidige crisis van het vrijemarktmodel ondermijnde ook de roep naar zijn verdere uitbreiding in de publieke sector. (Hoeveel zouden er nu, met de recente ineenstorting van de financiële en aandelenmarkten bijvoorbeeld, nog luisteren naar voorstellen om de sociale zekerheid te privatiseren?) De opkomst van de sociale onderneming als een nieuwe hybride vorm van sociale zorg kent groeiende belangstelling. In de coöperatieve sector is het tot stand komen van sociale coöperaties de meest betekenisvolle verandering in de beweging in 30 jaar. Het gaat om coöperaties waarvoor het verstrekken van sociale zorg de hoofddoelstelling is, niet alleen aan hun leden maar ook aan de hele gemeenschap. Hun voornaamste actiedomeinen waren gericht op diensten voor gemarginaliseerde bevolkingsgroepen en voor de meest kwetsbare groepen van de samenleving. Deze ontwikkelingen wijzen op een verandering in de attitudes ten aanzien van de markt enerzijds, en de rol van de overheid en de publieke sector anderzijds. Privatisering is niet de enige manier waarop de markt gebruikt kan worden om sociale zorg te hervormen. Er bestaat een sociaal alternatief dat een verschuivende perceptie weerspiegelt van de manier waarop de civiele samenleving zich nu moet verhouden tegenover veranderende tijden.

De civiele samenleving en de sociale economie

Het begrip 'civiele samenleving' is thans binnengetreden, of meer precies heringetreden, in het vocabularium van het gangbare politieke discours. Het gaat om een zeer oud idee met wortels in de politieke en morele filosofie van de oude Grieken en in de democratische samenleving waarin het aanvankelijk gevormd werd. De nadruk op het morele leven als een centrale bekommernis van de Griekse filosofie, was steeds verbonden met het concept van burgerplicht en het nastreven van een rechtvaardige samenleving. Voor Plato was de ideale staat[9] er een waarin de mensen zich wijden aan het gemeenschappelijk goede, de civiele deugden van wijsheid, moed, matigheid en rechtvaardigheid beoefenden en de sociale en professionele rol vervulden waarvoor ze het meest geschikt waren. Aristoteles op zijn beurt, stelde dat de 'polis' – de stadstaat – een 'associatie van associaties' was en de sociale realiteit die het politieke leven mogelijk maakte.[10] Voor deze denkers bestond er geen onderscheid tussen staat en samenleving. Hun idee van de civiele samenleving als een politiek concept was fundamenteel beïnvloed door de democratische instellingen van Athene. Het werd mogelijk gemaakt door het feit dat individuen geen loutere subjecten van een absolute macht waren. Zij waren onafhankelijke actoren met de vrijheid om met anderen horizontale verbindingen van wederzijds belang te vormen en te handelen in navolging van dat gemeenschappelijk belang. Dat was het wezen van burgerschap. Politiek in de moderne betekenis werd mogelijk en de verbinding van civiele samenleving met democratie zou een beslissend kenmerk van die term blijven.

De 'civiele samenleving' is een zeer oud idee: voor Aristoteles waren individuen onafhankelijke actoren met de vrijheid om met anderen horizontale verbindingen van wederzijds belang te vormen en te handelen in navolging van dat gemeenschappelijk belang. Dat was het wezen van burgerschap.

Net zoals de lotgevallen van de democratie in Europa over de eeuwen heen op en neer gingen, zo gebeurde dat ook met de idee van de civiele samenleving als een conceptueel instrument om de werking van de samenleving te verklaren en haar uiteindelijk te veranderen. In de middeleeuwen werd, met de opkomst van de kerk en het staatsabsolutisme, de klassieke opvatting van de samenleving als een civiel lichaam onderdrukt, evenals de politieke vrijheid. Ze werd vervangen door een autoritair begrip van de samenleving als het tijdelijke verlengstuk van een sacrale orde die eeuwig en onveranderlijk was. Sociale relaties lagen vast. Politiek was nogmaals het exclusieve voorrecht van de machtigen. Het begrip burgerschap herleefde niet eerder dan met de opkomst van het burgerlijk humanisme in de vijftiende en zestiende eeuw toen het ideaal van de civiele samenleving herrees en het absolutisme opnieuw aangevochten werd. De wedergeboorte van de civiele samenleving begeleidde de opkomst van republikeinse steden zoals Firenze en Sienna die op hun beurt centra van de Italiaanse renaissance werden. Vervolgens vond de idee zijn moderne uitdrukking gedurende de verlichting wanneer filosofen en politieke hervormers opnieuw poogden om de macht van de staat en de kerk te beperken, hoofdzakelijk door de civiele samenleving te definiëren als de bron van politieke legitimiteit. Het is geen toeval dat de recente belangstelling voor de civiele samenleving ook verbonden is met het verzet tegen het autoritarisme – het meest dramatisch in Oost-Europa voor de val van het Sovjet-blok[11] - en, binnen de beweging

voor mondiale rechtvaardigheid, tegen de opgang van de macht van de ondernemingen en de coöptatie van de staat door ondernemingsbelangen.

In zijn smalste moderne betekenis verwijst civiele samenleving naar de sociale organisaties die betrokken zijn in het politieke proces, bijvoorbeeld politieke partijen. Maar in zijn breedste en meest aanvaarde betekenis is civiele samenleving de sociale impuls om zich te engageren in vrije en democratische vereniging, om gemeenschap tot stand te brengen en zich te engageren in de werking van het sociale leven dat de politiek omvat. Dat is de betekenis van civiele samenleving die gehanteerd wordt door schrijvers als Vaclav Havel.[12] Anders dan in vroegere tijden wordt de civiele samenleving nu echter onderscheiden van de werking van de staat evenals van de operaties van de private sector. Sommige auteurs benadrukken eveneens het onderscheid met de familie.

Voor Havel en een lange reeks schrijvers die teruggrijpen naar Aristoteles, blijft de civiele samenleving het elementaire feit van het menselijk bestaan. Het maakt menselijk leven mogelijk. Voor Aristoteles was de menselijke associatie zowel het middel als het doel om het goede leven na te streven, dat wezenlijk een sociaal leven is. In die zin verschaffen de instituties die uit de civiele samenleving voortkomen (scholen, vrijwilligersverenigingen, vakbonden, gerechtshoven, politieke partijen, enz.) het individu de middelen om zijn eigen menselijkheid te realiseren en om zodoende doorheen dit proces de hele samenleving te verbeteren. De staat is een uitloper van deze impuls. Het is fascinerend om in dit verband Thomas Paine te lezen, vooral in relatie tot het luide debat omtrent de rol van de staat en de toenemende eisen ten aanzien van de sociale economie om sociale en publieke diensten te vervullen:

Voor Havel en een lange reeks schrijvers die teruggrijpen naar Aristoteles, blijft de civiele samenleving het elementaire feit van het menselijk bestaan. Het maakt menselijk leven mogelijk. Voor Aristoteles was de menselijke associatie zowel het middel als het doel om het goede leven na te streven, dat wezenlijk een sociaal leven is.

'De orde die onder de mensen heerst, is niet voornamelijk te danken aan het staatsbestuur. Zij vindt haar oorsprong in de beginselen van de samenleving en de natuurlijke gesteldheid van de mens. Zij bestond al voor er sprake was van een regeringsstelsel en blijft bestaan ook al zou de formele overheid volledig afgeschaft zijn. De onderlinge afhankelijkheid en het wederzijdse belang dat de mensen bij elkaar hebben en ook de verschillende sectoren van een beschaafde gemeenschap bij elkaar, scheppen die sterke gemeenschappelijke band die de orde bij elkaar houdt. [...] Kortom, de samenleving voorziet zichzelf van bijna alles wat men aan de regering pleegt toe te schrijven'.[13]

Alex de Tocqueville, die Amerika bezocht in de late zeventiende eeuw, schreef welbekend de vitaliteit van de jonge democratie toe aan de rijkdom en diversiteit van haar verenigingsleven.[14]

Binnen de civiele samenleving wordt een groot deel van de burgeractiviteiten verricht door organisaties die opgericht werden om goederen en diensten te verstrekken via collaboratie, door mensen die samenwerken om wederkerige belangen te realiseren. Zij vormen een sector die samengesteld is uit non-profit- en vrijwilligersorganisaties, culturele organisaties zoals zangverenigingen, liefdadigheidsinstellingen, vakbonden

en coöperaties. Dit economische aspect binnen de civiele samenleving wordt ook omschreven als de 'derde sector' of de 'sociale economie'. De waarde van de economische activiteit die gegenereerd wordt door de sociale economie in de Westerse democratieën is enorm – en groeiend. Als percentage van de totale economische sterkte is bijvoorbeeld Canada's non-profit-arbeidsvolume de tweede grootste van de wereld. Met een geschatte economische omzet van 75,8 miljard dollar staat de Canadese non-profit voor 8,5% van 's lands bbp (inclusief de economische waarde van vrijwilligersinspanningen). Zij staat voor 2.073.000 voltijdsequivalent bedienden, wat haast overeenkomt met de 2.294.000 werknemers gerapporteerd voor Canada's maaksector.[15] Wanneer we de economische waarde van coöperaties, kredietverenigingen en sociale ondernemingen meetellen, dan is de economische waarde zelfs hoger.

Zowel voor de civiele samenleving als voor de sociale economie is het begrip van wederkerigheid (*reciprocity*) fundamenteel. Het is ook essentieel voor het verstaan van de instrumenten waarmee een nieuwe visie op sociale zorg, een burgervisie, ontwikkeld kan worden als een humaner alternatief voor de huidige systemen.

De waarde van de economische activiteit die gegenereerd wordt door de sociale economie in de Westerse democratieën is enorm – en groeiend.

Wederkerigheid

Wederkerigheid is het sociale mechanisme dat leven in vereniging mogelijk maakt. Het vormt de basis van sociaal leven. Wederkerigheid is een systeem van vrijwillige uitwisseling tussen individuen dat gebaseerd is op het besef dat het verlenen van een gunst door de ene in de toekomst beantwoord zal worden ofwel aan de gever ofwel aan iemand anders. Een eenvoudig voorbeeld is het uitlenen van een grasmaaier door een buurman, Frank, aan een andere, Fred. Frank leent uit vanuit de aanname dat op een later moment Fred een wederdienst zal doen. Wanneer Fred dat niet doet, dan valt de wederkerigheid uit elkaar. Er zal geen uitlening van de grasmaaier aan Fred meer gebeuren. Verder zal Freds niet-wederkerigheid, indien zij voortduurt, zijn reputatie aantasten. De bereidheid tot wederdienst (to reciprocate) is een fundamenteel signaal van sociale ingesteldheid (sociability) van een individu. Extreem gesteld, de volledige onwil van een individu tot wederdienst komt neer op het losrukken van de banden van zichzelf met andere mensen. Wederkerigheid is dus een sociale relatie die krachtige emotionele en zelfs spirituele dimensies in zich draagt. Die elementen staan voor een reeks motivaties die erg verschillen van het gedrag in de klassieke economische betekenis van 'nutsmaximalisering' als consument – d.w.z. het maximaliseren van welbehagen als het nastreven van eigenbelang, zoals geleerd wordt door Benthams versie van het utilisme.

Daartegenover bezielt wederkerigheid een breed scala van economische activiteiten die steunen op het delen en versterken van interpersoonlijke attitudes en waarden die essentiële banden constitueren tussen het individu en de menselijke gemeenschap. Wat in wederkerige transacties uitgewisseld wordt, zijn niet zomaar bepaalde goederen, diensten of gunsten, maar is, meer fundamenteel, de uitdrukking van welwillendheid en de verzekering dat men bereid is om anderen te helpen. Het gaat om het instellen van vertrouwen. De praktijk van wederkerigheid heeft bijgevolg diepe sociale vertakkingen en

omvat een duidelijk moreel element. Wederkerigheid is een sleutel om te begrijpen hoe maatschappelijke instituties werken. Maar het is eveneens een economisch principe met heel uitgesproken eigenschappen die het sociale belichamen, als tegengesteld aan louter commerciële kenmerken. Wanneer wederkerigheid haar economische uitdrukking vindt in het uitwisselen van goederen en van diensten aan mensen en gemeenschappen, dan resulteert daaruit de sociale economie. Voorbeelden gaan van het voorzien in begrafenisdiensten, over de oprichting van mutualistische verenigingen in de jaren 1800, tot de bevordering van buurtveiligheid via organisaties als *Neighborhood Watch* vandaag.

Wederkerigheid is ook egalitair. Ze veronderstelt een directe gelijkwaardigheidsrelatie tussen de betrokken individuen. Dat verschilt sterk met altruïsme of liefdadigheid, waar de gever mogelijk geen relatie heeft met de ontvanger en waar er een duidelijke machtsasymmetrie is. Dat heeft fundamentele implicaties voor de kwestie van sociale zorg.

Het concept 'sociale economie', zoals de term 'civiele samenleving', is slechts recent opnieuw op de voorgrond gekomen na een lange periode van miskenning. Oorspronkelijk verwees sociale economie naar de theoretische benadering die eerst ontwikkeld werd door de utopische socialisten, in het bijzonder de vroege grondleggers van de coöperatieve traditie – Owen, Fourier, Saint Simon en Proudhon.[16] De term werd voor het eerst toegepast op de vroege coöperaties die uit hun werk voortvloeiden door economen als Charles Gide en Léon Walrus en door sociologen als Frédéric le Play.

Net zoals hun coöperatieve voorgangers streven sociale-economieorganisaties hun doelstellingen na, zij het economisch of sociaal, op grond van het wederkerig beantwoorden van de bijdragen van individuen en het delen van de baten. Wederkerigheid is het economische principe dat zowel de activiteiten als de doelstellingen van die organisaties bepaalt, of het nu om coöperaties gaat, vrijwilligersverenigingen of conventionele nonprofits. Hun sociaal product is niet enkel de specifieke goederen en diensten die zij produceren, maar menselijke solidariteit – de ingesteldheid van mensen in een samenleving om samen te werken rond gezamenlijke doelen. Een andere naam daarvoor is 'sociaal kapitaal'.[17] In tegenstelling tot het kapitalistische principe van kapitaalscontrole over arbeid, is wederkerigheid de manier waarop een sociaal belang – zij het werkers, burgergroeperingen of consumenten – controle kunnen uitoefenen op kapitaal. Wat de sociale economie als een onderdeel van de civiele samenleving onderscheidt van de private en publieke sectoren is haar gebruik van wederkerigheid voor economische doelstellingen.[18]

Het sociaal product van coöperaties, vrijwilligersverenigingen of conventionele non-profits is niet enkel de specifieke goederen en diensten die zij produceren, maar menselijke solidariteit – de ingesteldheid van mensen in een samenleving om samen te werken rond gezamenlijke doelen, of: 'sociaal kapitaal'.

Met het groeiende belang van de civiele samenleving en de sociale economie wordt de marktvisie op de samenleving als samengesteld uit twee sectoren – de private en de publieke – eens te meer uitgedaagd. Van meet af aan was het begrip 'sociale economie' een reactie op de enge lezing door economisten van economie als een van de samenleving afgescheiden dimensie. De sociale economie impliceert een verbreding van de klassieke economie om de sociale relaties te omvatten die het scheppen en distribueren van rijkdom begeleiden en er de grondslag van vormen, en om economisch

gedrag te situeren binnen het bredere kompas van de sociale realiteit. Dat is het ruimere kader waarin de sociale economie haar aanvankelijke betekenis kreeg. De huidige inspanningen om de civiele samenleving en de sociale economie onder de aandacht te brengen als tegenkrachten voor de marktvisie zijn een voortzetting van de historische strijd om de sociale dimensie van economie te heroveren (reclaim). Wat dat betekent en hoe dat gerealiseerd wordt in de context van sociale zorg en de veranderende rol van de staat, daar richten we nu onze aandacht op.

Sociale coöperaties

Een voorloper

Sasso Marconi is een stadje 17 kilometer ten zuiden van Bologna. Het ontleent zijn naam aan een hoge klif die het gebied domineert en aan de uitvinder Gugliemo Marconi, wiens vorstelijke woning nog steeds in aristocratische glans net buiten de stad staat. Verscholen in de groene heuvels met uitzicht op het slingerende verkeer in de vallei beneden staat een witte hoeve, het centrum van een oud landbouwdomein. In de keuken vult de pikante geur van sudderende tomatensaus de ruimte. Aan de lange houten tafel is een ronde jonge man aan de slag met een deegrol. Hij is gefocust op zijn taak, zorgvuldig de kleine aardappelgnocchi knedend en vormend die vandaag op het menu staan. Buiten zijn anderen bezig met werken in de tuin, tafels klaarzetten op het zonovergoten terras, groenten schoonmaken. Dit is CopAps (Cooperative per Attivité e Prodotti Sociale), een sociale coöperatie die hier in het weekend een trattoria uitbaat en daarbij vooral voeding voorziet voor gezinnen met kinderen die een dagtrip maken vanuit Bologna. Tijdens de week runt de coöp een programma voor mensen met een psychische beperking. De gast die aan de tafel vakkundig met de deegrol aan de slag is, heeft het syndroom van Down. Hij is een van het twintigtal personen die deelnemen aan de training in levensvaardigheden, voorbereiding op tewerkstelling, tuinaanleg- en milieubewustzijnsprogramma's van de coöp. De coöp runt ook een tuinbouwbedrijf. In de tuinen rondom het huis groeien er medicinale kruiden in zorgvuldig afbuigende rijen. Die worden commercieel verkocht, net als de 120 000 planten die jaarlijks gekweekt worden in de serres van de coöp net buiten Bologna. Het is een bloeiende bedrijvigheid.

Het inkomen waarmee CopAps kan werken komt hoofdzakelijk uit drie bronnen: een derde uit bijdragen betaald door de ouders van de deelnemers; een derde uit de commerciële opbrengsten van de verkoop van de coöp-producten; de rest uit het leveren van diensten voor tuinaanleg in de rondom liggende gemeenten. De coöp onderhoudt publieke parken, legt ze heraan om ze meer toegankelijk te maken voor mensen met beperkingen en onderhoudt een aantal van de begraafplaatsen in de regio. Na aftrek van kosten herinvesteert de coöp haar surplus in de ontwikkeling van zijn programma.

Gesticht in 1979, vond de coöperatie haar oorsprong in de groeiende frustratie en ontevredenheid van zorgverleners en families over de armzalige standaarden van overheidsprogramma's in de zorg aan familieleden met beperkingen. Gedurende de jaren 1970 groeide er een ouderbeweging, waarbij families meer controle vroegen over de manier waarop familieleden met beperkingen behandeld werden. Ook zorgverleners waren een stuwende kracht van de beweging. Bij CopAps waren ouders en zorgverleners ervan overtuigd dat zij het beter konden doen met meer controle over

de inhoud en de verstrekking van de zorg. Begonnen als een werkerscoöperatie van zorgprofessionals, evolueerde de organisatie naar een nieuw model: een sociale coöperatie waarin zorgverleners én families als leden de controle deelden. Diegenen met de meeste verantwoordelijkheid voor het welzijn van de inwoners bepaalden alle grote beslissingen, van de inhoud en opzet van het programma tot de ontwikkeling van commerciële activiteiten. Na veel gelobby en overheidsweerstand, werd de opstartende coöp erkend door de stad Bologna alsook een contract verleend om het programma uit te voeren. CopAps werd een van de eerste sociale coöperaties in Italië. Het model verspreidde zich via de ontelbare netwerken van de coöperatieve organisaties van de regio,[19] de professionele verenigingen en oudergroepen, en vond daarvoor een rijpe voedingsbodem in de voortdurende dysfunctie van staatsprogramma's en overheidsbesparingen. Gedurende de jaren 1980 resulteerde de activiteit van die nieuwe coöperaties, samen met aangehouden politieke druk, tot de formele erkenning in de Italiaanse wet in 1991. Vandaag vormen sociale coöperaties een centraal aspect van het Italiaanse systeem van sociale dienstverlening. In de stad Bologna wordt 87% van de sociale diensten van de stad geleverd via gemeentelijke contracten met sociale coöperaties.

In de stad Bologna wordt 87% van de sociale diensten van de stad geleverd via gemeentelijke contracten met sociale coöperaties. De werkvoldoening is bij de werknemers van de sociale coöps ook hoger dan deze in de publieke of de private sectoren, ondanks het feit dat de loonschalen er over het algemeen lager liggen.

Verbreiding en erkenning in Italië

De opkomst van sociale coöperaties vertegenwoordigt een nieuwe frontlijn in de verschuivende grenzen tussen publieke, private en commerciële sferen. Sociale coöperaties belichamen de collectivistische en coöperatieve tradities van het verleden, samen met een nieuwe focus op individuele keuze en het gebruik van marktkrachten die tot nu toe het waarmerk waren van neoliberale benaderingen van sociale zorg. De combinatie van die elementen maken sociale coöperaties tot een soort sociaal experiment dat de civiele samenleving in de frontlinie plaatst van de hervorming van de sociale dienstverlening. Deze coöperaties vinden modellen van zorgverlening uit die de krachten en waarden van de civiele samenleving belichamen als een alternatief voor zowel staats- als marktsystemen. Tijdens het proces smeden ze nieuwe rollen voor civiele samenleving én overheid. En terwijl het debat over de rol van de staat in Italië evenzeer woedde als in alle Westerse democratieën, waren de praktische resultaten in Italië veruit interessanter als indicator voor waar de toekomst van het sociaal beleid uiteindelijk kan liggen.

Overeenkomstig de belastinggegevens van 2005 waren er in Italië meer dan 7000 sociale coöperaties die door heel het land sociale diensten verstrekken. Sociale coöps stellen 280 000 mensen te werk, waarvan 30 000 kansarme werknemers. Dat vertegenwoordigt 23 percent van de volledige betaalde werkkracht van de non-profitsector, ook al vertegenwoordigen zij slechts twee percent van de non-profitorganisaties. Meer recente gegevens schatten hun aantal tussen 12 en 14000.

Zoals in de wetgeving beschreven wordt, hebben sociale coöperaties als doelstelling 'om het algemene belang van de gemeenschap na te streven bij de bevordering van menselijke belangen en de integratie van burgers'. In die zin wordt erkend dat sociale

coöperaties doelstellingen hebben die baten voor de gemeenschap en haar burgers promoten, eerder dan het maximaliseren van verdiensten uitsluitend voor de coöp-leden. De Italiaanse wetgeving bevestigt tevens het gemeenschappelijk belang dat publieke instellingen zoals gemeenten en gezondheidsbesturen met sociale coöperaties hebben in het bevorderen van publiek welzijn, en beklemtoont de mogelijkheid van onderlinge samenwerking. Bijgevolg kwam er een belangrijke symbiotische relatie tot stand tussen die coöps en de gemeentelijke instellingen die vooral verantwoordelijk zijn voor het contracteren van hun diensten.

Sedert hun oprichting resulteerden de sociale coöperaties in Italië in een verbeterde toegang tot sociale zorg en in een netto toename van de variëteit en kwaliteit ervan. Die toename gebeurde niet ten koste van de jobs in de civiele dienstverlening, wat een grote bekommernis was van de vakbonden in de publieke sector. Integendeel, de publieke diensten concentreerden zich op domeinen waar overheidsregulatie, overzicht en gecentraliseerde informatie en distributie het systeem ten goede komen. Sociale coöperaties focussen op de eerstelijnszorg, waar dienstplanning en relaties tussen dienstverleners en gebruikers van het allergrootste belang zijn voor de kwaliteit van de ontvangen zorg. Persoonszorg aan ouderen en de behandeling van mensen met verslaving zijn twee voorbeelden. Bovendien is in de domeinen waar de sociale coöps werkzaam zijn de relatieve kost van de zorg gedaald terwijl de kwaliteit ervan verbeterd is. De werkvoldoening is bij de werknemers van de sociale coöps ook hoger dan deze die gerapporteerd wordt in zowel de publieke als de private sectoren, ondanks het feit dat de loonschalen er over het algemeen lager liggen.[20] Waarom is dat zo?

De redenen vloeien voort uit de aard van de sociale zorg zelf en de manieren waarop coöperatieve modellen vereisen dat zorgverstrekkers en gebruikers de menselijke relaties die zorg onderbouwen expliciet maken en versterken. De principes van wederkerigheid, gelijkwaardigheid en verantwoordelijkheid zijn onvervreemdbare kwaliteiten van menselijke zorg. Het zijn tevens organisatiekenmerken van coöperatieve organisaties. Het zijn geen kenmerken van staatssystemen noch van private for-profit-systemen.

Noten

1. 'Social Co-ops and Social Care' is hoofdstuk 5 uit: John Restakis 2010, *Humanizing the Economy. Co-operatives in the Age of Capital*. Gabriola Island, BC, Canada: New Society Publishers, 87-116. Vertaald met toestemming van de auteur. Enkele van de tussentitels werden door de vertaler toegevoegd.
2. Zie J. Stiglitz, *Making Globalization Work*, W.W. Norton, 2006; *Globalization and its Discontents*, W.W. Norton, 2004.
3. John D. Stephens, *Democratization and Social Policy Development in Advanced Capitalist Societies*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005.
4. Stiglitz, *Globalization and its Discontents*.
5. Ibid.
6. Ibid.
7. Ibid; Maurizio Ferrera, *Democratization and Social Policy in Southern Europe: From Expansion to Recalibration*, United Nations Research Institute for Social Development, 2005.
8. Ondanks een groeiend bbp en 12 opeenvolgende jaren met federale overschotten, tonen in Canada de kwesties van armoede, dakloosheid en honger geen tekens van afname. In 2005 maakten maandelijks 800.000 mensen gebruik van een voedselbank, een groei met 118 percent sinds 1989. De hoeveelheid kinderarmoede, een krachtige indicator voor bredere sociale en economische condities, bleef ongewijzigd gedurende de laatste 20 jaar. Zie: *Time for Action: Hunger Count 2005*, Canadian Association of Food Banks, 2005.
9. Zie Plato's *De staat* voor zijn meest ontwikkelde notie van de ideale staat.
10. Aristoteles, *Politeia*.
11. Zie bijvoorbeeld de centrale rol van de civiele samenleving als een bezielende kracht gedurende de Fluwelen Revolutie van Tsjechoslowakije: E.H. Sheperd, *Czechoslovakia: The Velvet Revolution and Beyond*, Palgrave Macmillan, 2000; Adam Roberts and Timothy Garton Ash, eds., *Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present Day*, Oxford University Press, 2009.
12. Voordracht door Vaclav Havel op het Vaclav Havel Civil Society Symposium, 'Vaclav Havel's Ideas and his Civil Society Conception', Macalester College, April 26, 1999.
13. Thomas Paine, *The Rights of Man*. Dover, 1999. Vert. gebaseerd op *Rechten van de mens*, Kok Agora, 1992, 66-67.
14. Alex de Tocqueville, *Democracy in America*, Penguin Classic, 2003.
15. Statistics Canada, *Cornerstones of Community: Highlights from the National Survey of Nonprofit and Voluntary Organizations, 2003*. statcan.gc.ca, cited June 28, 2010.
16. Marguerite Mendell, 'The social economy in Quebec', paper gepresenteerd op VIII Congreso Internacional del CLAD sobre la Reforma del Estado y de la Administracion Publica, Panama, 28-31 oktober, 2003.
17. Er werd recent veel over sociaal kapitaal geschreven, maar zie vooral Robert Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 1993; *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, 2000.
18. Het economisch principe dat organisaties in de private (of kapitalistische) sector bepaalt is de uitwisseling van goederen en diensten op basis van een afgesproken waarde – 'de uitwisseling van equivalenten' – met het oog op commerciële winst. Hun primaire doelstelling is om de return op investeringen te maximaliseren voor de aandeelhouders. In kapitalistische ondernemingen controleert het kapitaal de arbeid.
    Het economisch principe dat de operaties van de publieke sector bepaalt is de herverdeling van welvaart door de staat. De primaire doelstelling van de publieke sector is het voorzien in publieke goederen, en het doel van herverdeling is gelijkheid.
19. Emilia Romagna is vanaf het begin van de jaren 1970 een groot deel van zijn economie op coöperatieve wijze gaan organiseren. Restakis beschrijft dat uitvoerig vanuit een historisch kader in de hoofdstukken 3: 'Co-operation Italian Style' en 4: 'The Emilian Model and the Socialization of Capital'. [nvdv]
20. C. Borzaga & E. Tortia, 'Worker motivations, job satisfaction, and loyalty in public and nonprofit social services', *Nonprofit an d Voluntary Sector Quarterly*, 35: 225-248, 2006.